

УДК 81'42:81'272

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-2-3>

ДИСКУРС ЯК СОЦІОЛІНГВАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Герасімова Оксана Миколаївна,
викладач кафедри перекладу

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*
oksana.gerasimova.ua@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9239-1090

Дослідження загальних законів спілкування людей за допомогою природної мови, організації засобів мовного коду, різноманітних складових комунікації відбувається в рамках теорії дискурсу. У сучасній гуманітарній науці досить широко і плідно використовується це поняття. Однак зміст даного терміна варіативний, що визначається не тільки областю гуманітарних знань, цілями і завданнями, що стоять перед дослідниками, але і досить неоднозначним і розмитим розумінням дискурсу в лінгвістиці, до якої безпосередньої компетенції воно відноситься. Ситуація практично така ж, як з визначенням поняття мови: кожен лінгвіст інтуїтивно представляє його зміст, але тим не менш єдиної його інтерпретації не існує, що детермінує прагнення мовознавців в оглядових і аналітичних статтях тим чи іншим чином окреслити координати даного феномена.

Дану статтю присвячено вивченню поняття «дискурс», виділено основні підходи до розуміння цього терміна, розглянуто різницю між поняттями «дискурс» і «текст», а також подано одну з головних можливих типологій дискурсу за ознакою репрезентативності.

Багатоаспектність змісту та форм дискурсу зумовила, зокрема, розмаїття його теоретичних дефініцій і досить швидку еволюцію його концепцій навіть у межах самого наукового напрямку. Сьогодні сфера вживання терміна «дискурс» є настільки широкою (філософія, соціологія, логіка, семіотика, теорія комунікації, лінгвістика тощо; їхні окремі напрями – прагмалінгвістика, прагмастилістика, лінгвістична семантика, граматична стилістика, лінгвістика тексту, граматики тексту, а також міждисциплінарні науки – психолінгвістика, соціолінгвістика та ін.), що доводиться говорити про полісемію цієї термінологічної одиниці. Причому, ми можемо простежити її поширення і в горизонтальному напрямі, тобто в різних науках, і у вертикальному – тобто на різних рівнях власне лінгвістики.

Предметом нашого дослідження є дискурс як такий, особливості його породження та варіативність (на прикладі публіцистичного дискурсу української сучасності). У статті зосереджено увагу саме на публіцистичних текстах, насамперед – на газетних.

Аналізуючи форми та вияви публіцистичного дискурсу, ми виходили з того, що його матеріальним втіленням, «матеріальним слідом» виступають газетно-публіцистичні тексти, присвячені політиці ораторські виступи, часописи, листівки, радіо, телебачення, реклама, літературно-критичні статті, огляди, рецензії, аналітичні огляди, соціальні портрети, наукові політологічні статті, тобто ті матеріали, в яких з наукового погляду досліджується політика та ін.

Ключові слова: дискурс, текст, спілкування, дискурсний аналіз, дослідження.

DISCOURSE AS A SOCIO-LINGUAL PHENOMENON

Herasimova Oksana Mykolaiivna,

Lecturer at the Department of Translation

*National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
named after B. Khmelnytskyi*

oksana.gerasimova.ua@gmail.com

orcid.org/0000-0002-9239-1090

The study of general laws of communication of people through natural language, the organization of language code, various components of communication occurs within the framework of discourse theory. In modern humanities, the concept of discourse is widely and fruitfully used. However, the meaning of this term is variable, determined not only by the field of humanitarian knowledge, the goals and objectives of the researchers, but also by a rather ambiguous and vague understanding of the discourse in linguistics to which it has direct competence. The situation is almost the same as defining the concept of language: each linguist intuitively presents its content, but nevertheless there is no single interpretation of it, which determines the desire of linguists in review and analytical articles in one way or another to outline this phenomenon.

This article is devoted to the study of the concept of "discourse", highlights the main approaches to understanding the term, discusses the difference between the concepts of "discourse" and "text", as well as presents one of the main possible typologies of discourse on the basis of representativeness.

The multidimensional nature of the content and forms of discourse, in particular, led to the diversity of its theoretical definitions and the rapid evolution of its concepts, even within the same scientific direction. Today, the scope of the term "discourse" is broad (philosophy, sociology, logic, semiotics, communication theory, linguistics, etc.; their separate areas are pragmalinguistics, pragmatististics, linguistic semantics, grammatical stylistics, linguistic stylistics, linguistics also interdisciplinary sciences – psycholinguistics, sociolinguistics, etc.), which has to be said about the polysemy of this terminological unit. Moreover, we can trace its distribution both horizontally, that is, in different sciences, and vertically, that is, at different levels of linguistics itself.

The subject of our study is discourse, peculiarities of its origin and variability (on the example of the newspaper discourse of Ukrainian modernity). The article focuses on newspaper texts, first of all – on newspaper articles.

Analyzing the forms and expression of newspaper discourse, we proceeded from the assumption that its material embodiment are newspaper texts devoted to politics, declamatory speeches, magazines, leaflets, radio, television, advertising, literary criticism, reviews, analytical reviews, social portraits, scientific political science articles, that is, those materials in which political research is explored from the scientific point of view.

Key words: discourse, text, communication, discourse analysis, research.

Вступ. Спілкування – складний і загадковий вид людської діяльності. Зацікавленість науковців у глибоких процесах комунікації з'явилась давно і є цілком природною. Те, що ми говоримо і для кого, вплив на зміст мовлення соціальних, культурних, етнографічних, історичних, політичних та багато інших чинників мають не тільки велике теоретичне, але й, безперечно, прикладне значення.

Термін *дискурс* використовується у багатьох галузях науки, однак він не має однозначного трактування, що передусім пов'язано із природою позначуваного ним поняття.

Сьогодні дослідження проблеми породження та функціонування дискурсу є одним із провідних напрямків світової лінгвістики. Ця проблема висвітлюється у працях таких відомих лінгвістів далекого та близького зарубіжжя, як Ш. Баллі, І. Гальперін, Т. ван Дейк, А. Загнітко, Л. Павлюк, Т. Плеханова, К. Серажим, та ін. Однак, майже усі праці лінгвістів присвячені розгляду окремих різновидів дискурсу – судового, раціонального, публіцистичного, газетного, спонукального, рекламного, літературно-критичного, дискурсу національної ідентичності тощо. Поза увагою дослідників все ще залишаються такі важливі загальнотеоретичні проблеми, як встановлення чіткої межі між текстом і дискурсом; його комунікативне походження; роль мовної особистості в дискурсі (Серажим, 2002 : 9).

Мета дослідження – вивчити феномен дискурсу як соціолінгвального явища та визначити різницю між поняттями «дискурс» і «текст».

Завдання дослідження – виділити основні підходи до розуміння терміна «дискурс», визначити його сферу вживання, подати одну з головних можливих типологій дискурсу, особливості його породження та варіативність (на прикладі англійського публіцистичного дискурсу).

Розділ 1. Поняття тексту і дискурсу в лінгвістичній теорії. Сьогодні сфера вживання терміна «дискурс» є настільки широкою (філософія, соціологія, логіка, семіотика, теорія комунікації, лінгвістика тощо; їхні окремі напрями – прагмалінгвістика, лінгвістична семантика, граматична стилістика, лінгвістика тексту, граматики тексту, а також міждисциплінарні науки – психолінгвістика, соціолінгвістика та ін.), що доводиться говорити про полісемію цієї термінологічної одиниці (Плеханова, 2011).

Виділимо основні підходи до розуміння цього терміна. Отже, під *дискурсом* сучасна лінгвістика розуміє:

1. Зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, історико-та соціокультурними, психологічними та іншими чинниками (це найбільш визнане сучасними мовознавцями тлумачення увів у науковий обіг Т. ван Дейк).

2. Текст, мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості (Гальперін, 1981). Тобто *дискурс* – це подія, у центрі якої словесний компонент; комунікативний акт, узятий не тільки як цілісна структура, що включає розмаїття його оцінок учасниками та спостерігачами, а й, навіть, його наслідки.

3. Текст, що утворився в процесі дискурсії, коли значення «на виході» стає адекватним авторському задуму. Таким чином, у цьому трактуванні дискурс є ментальним утворенням, що виникає у свідомості читача, в процесі такого сприйняття тексту, яке відштовхується від буквального розуміння, й існує стільки, скільки триває процес його сприйняття й розуміння.

4. Сукупність тематично, культурно або інакше взаємопов'язаних текстів, що допускає розвиток доповнення іншими текстами (Загнітко, 2008 : 40).

Спілкування розглядається як реалізація певних дискурсивних практик. Тобто, це – плінна мовленнєва діяльність у тій чи іншій сфері, калейдоскоп висловів, фраз, аналітичних статей та інформаційних повідомлень, публічних виступів, інтерв'ю, коментарів, кулуарних обмінів думками, що характеризує буття у часі (Серажим, 2002 : 12).

З латинської мови слово «дискурс» перекладають як «мовлення», «міркування», у французькій воно означає «промова», «виступ» із додатковими семантичними відтінками «розгалужування», «розбігання». Кожна нова структура життя – колектив, рух, ідея – освоює простір нових можливостей дискурсними засобами (Павлюк, 2009 : 4).

Один із найвизначніших теоретиків дискурсу Т. ван Дейк стверджує, що в соціокультурному аналізі використовують три основні семантичні відміни терміна «дискурс»: а) вживання мови; б) комунікація уявлень (когніція); 3) інтеракція у соціальних ситуаціях (Павлюк, 2009 : 4).

Дискурс включає мову і у соціальний, і у психологічний контекст, який охоплює афекти, знання, уявлення, соціальну активність, діяльність та ідентичність.

Соціолінгвістичний напрям вивчає варіативність дискурсу, субкультурні стилі учасників комунікації. Субкультури, статуси і суб'єктивності, пов'язані з гендером, нацією, етнічністю, професією, віком, віддзеркалюють себе у спеціалізованих риторично-структурних формах мовлення – «жіночому дискурсі», «українському дискурсі», «соціальному дискурсі». Різним віковим ідентичностям зазвичай відповідають відмінності у зацікавленні жанрами і темами (мультиплікація, пригодницькі фільми чи передачі про здоров'я); увагу медіа до гендерних ідентичностей засвідчують жіночі і чоловічі журнали, а також передачі і публікації «для жінок» чи «для чоловіків»; індикаторами національних ідентичностей стають вибір мови медіа, зміст концепцій етнічності і захист інтересів певних осіб та груп.

Лінгвістично і соціально орієнтований, критичний аналіз дискурсу вивчає роль мовних конструкцій як версій реальності, що мають виразну інструментальну функцію підтримки соціальної системи певного типу і суспільних процесів бажаної спрямованості. Мета цього напрямку, за визначенням одного з його засновників, Н. Феєрколо, полягає в тому, щоб з'ясувати, як соціокультурні практики, події і тексти «виростають із відносин

влади та боротьби за владу і набувають у зв'язку із цим певних ідеологічних обрисів» (Павлюк, 2009 : 6).

Діалогічна концепція дискурсу виходить з уявлень про діалог як еквівалент соціальності й універсальну модель комунікативних процесів. Діалогічна форма існування дискурсу належить до найбільш органічних: це субстрат розмовного стилю, основа художніх і публіцистичних текстів. Діалог виявляє себе через сутнісні, а не формальні характеристики: «згорнуті» діалогічні структури та імпліцитні діалогічні моделі властиві і монологічному дискурсові.

Поняття дискурсу може бути визначене через поняття *тексту*, якщо воно є спадковим щодо текстознавчої теорії, то обидва терміни – дискурс і текст – приречені на паралельне існування. Так і є: сучасна лінгвопрагматика вільно оперує обома концептами. Вони взаємозамінні у риторичній, семіології.

Термін «дискурс» визначають через концепт тексту на підставі характеристик органічності, мовленнєвої безпосередності:

Дискурс – це текст у його найбільш природному вигляді й оточенні. Доволі правильно стверджувати протилежне: текст – це умертвлений, штучний дискурс, мовлення, яке зупинено в певній точці часопростору. Метою такої дискурсивної перервності може бути практична потреба, теоретичний інтерес чи естетична насолода. Якою б не була потреба зупинити мить безпосереднього буття слова, процедура фіксації перетворює дискурс на текст, що, в свою чергу, є частиною розмовного, письмового чи знакового дискурсу, виокремленою для аналізу (Павлюк, 2009 : 10).

Текст – це частина розмовного, письмового чи знакового дискурсу, виокремлена для аналізу (Павлюк, 2009 : 11).

Статичні характеристики тексту («форма вербального відтворення комунікативного акту», «письмовий запис мовної взаємодії», «знакове відтворення комунікативної події») утворюють красиву опозицію з динамічними характеристиками, на основі яких ідентифікують дискурс («діалогічне буття дискурсу», «безпосередність мовленнєвого акту»).

«Широке розуміння» дискурсу раз по раз повертає це поняття до «паралельних» із поняттям тексту уживань. *Спільні значення «тексту» і «дискурсу»*, які є підставою синонімічних уживань обох слів, зводяться до семантики «функціональності», статусу мовної одиниці як робочого матеріалу. Обидва поняття означають мовну єдність, який

властиве інтегроване значення і певні структурні риси. Зв'язність, осмислене поєднання конститутивних елементів – класична характеристика тексту. Ця ж ознака лежить в основі численних дефініцій дискурсу. При цьому і текст, і дискурс мають однакові кількісні параметри: їх визначають як мовні одиниці, що більші за обсягом від речення чи фрази.

Отже, спільне у поняттях тексту і дискурсу – ознаки «зв'язності», «єдиного смислу», когерентності, а з іншого боку – достатнього рівня змістової і структурної розгорнутості, «розгалуженості». Якщо обмежитися таким критерієм, то, справді, той самий фрагмент, повідомлення можна розглядати і як «текст», і як «дискурс» (Загнітко, 2008 : 41).

Текст, або дискурс, – це уривок мовлення, що може бути довшим за одне речення. Отож текстуальний і дискурсний аналіз стосуються того, як речення об'єднуються у тексти.

Утім розбіжність між двома поняттями для багатьох авторів може бути не менш принциповою. Відмінностями у значенні «тексту» і «дискурсу» заявляють про спрямування дослідницьких програм – вибираючи термін, підкреслюють перевагу або формальних (текст), або функціональних (дискурс) аспектів аналізу:

1. Повідомлення-текст від повідомлення-дискурсу відрізняється за переважанням ознаки «технічного запису» над ознакою «змістовності». *Текст* – це форма зберігання інформації, «символічна фіксація», «уривок мовлення»; *дискурс* – параметри розуміння, одиниця змісту, «фрагмент світу».

2. Дискурсний аналіз сфокусований на контекстуальних характеристиках, а у студіях тексту переважає інтратекстуальна проблематика. *Текст* можна інтерпретувати як суто знаковий ресурс, самодостатню структуру; *дискурс* – це обов'язково «текст і контекст у їх єдності», комунікативна подія, яку розглядають через зв'язки із позавербальними (історичними, психологічними) чинниками.

3. Поняття *тексту* традиційно використовують у розгляді проблематики системно-структурної цілісності, ієрархії значень і граматичної зв'язності, а термінологічний інструментарій теорії *дискурсу* стає у пригоді насамперед тим авторам, які прагнуть зосередити увагу на соціальних наслідках функціонування мови.

4. Концепція тексту виходить з того, що текст створює власний світ, а дискурсний аналіз – із того, що світ породжує відповідний текст. Дослідник *тексту* орієнтований

на моделі знакових єдностей як відносно автономного простору для гри, а в аналізі *дискурсу* важливим є зв'язок мовних форм із «формами життя», ідея прагматичної репрезентативності (Павлюк, 2009 : 12).

Розділ 2. Види дискурсу, підстави типології дискурсів.

1. Один із найважливіших *аспектів розуміння дискурсу* – функціональний. Дискурс можна означити як текст із визначеною комунікативною функцією, пов'язаний з обслуговуванням конкретних прагматичних сфер, «форм життя», включений у структуру соціального сценарію:

Коли функції регулярно повторюються (такі, як привітання до свят, щомісячна оплата за послуги чи вибори представників уряду), ми створюємо поведінкові «структури», які забезпечують їх виконання (різдвяні листівки з привітаннями, квартирний бюджет, вибори).

Відповідно, одна з головних можливих типологій дискурсу – за ознакою *репрезентативності щодо сфери практичної діяльності*. (Павлюк, 2009 : 13).

Виробнича нарада, церковна служба, юридична консультація, лікарський огляд, кулінарний рецепт, світська плітка – приклади прагматичних варіантів дискурсу. Функціональність комунікативних форм можна представити у діапазоні від вузької утилітарності (ярлики, етикетки, рахунки, меню, телефонні довідники, виборчі бюлетені, комп'ютерні інструкції) до соціально детермінованої інформативності (дискурс газетних новин, аналітичних телепередач, реклами).

2. *Жанрову спеціалізацію та стильові чинники* беруть до уваги при інтерпретації у термінах дискурсу традиційних та новітніх риторичних, літературних і масовокомунікативних форм (*полемічний дискурс, поетичний дискурс, наратив, анекдот, ток-шоу, мильна опера*).

3. *Соціальна різноманітність дискурсу*, виявленість у текстах соціально-психологічних ідентифікаційних параметрів (вік, стать, інтереси, ідеологія тощо) – серед найважливіших класифікаційних критеріїв. Конкретний дискурс – це дискурс *кого і чий* (якої групи, якого автора чи героя): *жіночий дискурс, дискурс влади, дискурс національної меншини*.

4. Звичайна *тематична зорієнтованість*, вказівка на коло життєвих явищ та пов'язаних із ними мотивів слугує підставою для тематичного різновиду типології: *соціальний, еко-*

номічний, політичний дискурс, метафізичний дискурс, дискурс віри в Ісуса Христа.

5. Дискурси класифікують відповідно до субстанційних особливостей, каналу передачі повідомлень, виду медіа: дискурс преси, радіо, телебачення; електронний дискурс (інтернет-дискурс).

6. Типологія за ознакою *хронологічно-ситуативних особливостей* передбачає аналіз сутнісних характеристик тексту із врахуванням чинника культурної та історичної періодизації: *дискурс національно-визвольних змагань, тоталітарний дискурс, дискурс перебудови, демократичний дискурс*. Природно, що історично-контекстуальні характеристики задають водночас і тематичну програму риторично-функціональних мовленнєвих форм. (Павлюк, 2009 : 14).

Висновки. Отже, *дискурс* – це складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше, визначається його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими чинниками, по-друге, має «видиму» – лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та «невидиму» – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру і, по-третє, характеризується спільністю світу, який «будується» впродовж розгортання дискурсу його автором та інтерпретується його слухачем, читачем тощо. *Дискурс* – це, образно кажучи, життя тексту в нашій свідомості, це накладання інформації, яку ми отримуємо з цього тексту, і нашого знання про обставини, спроби його породження на ментально-чуттєве інформаційне поле нашого індивідуального «Я».

Категоріальними підставами класифікації дискурсу можуть виступати *функція, ситу-*

ація (зокрема її хронологічний вимір), авторство, жанрово-стильова специфіка, інституційні характеристики, матеріально-знакова форма.

Задати схему, яка б враховувала усі типологічні аспекти реального дискурсу практично неможливо. Найважливіша характеристика дискурсу – це його контекст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистических исследований. М.: Наука, 1981. 139 с.
2. Загнітко А. П. Основи дискурсології. Науково-навчальне видання. Донецьк ДонНУ, 2008. 195 с.
3. Павлюк Л. С. Текст і комунікація: Основи дискурсного аналізу. Львів: ПАІС, 2009. 76 с.
4. Плеханова Т. Ф. Дискурс-анализ текста : пособие для студентов вузов / Т. Ф. Плеханова. – Минск : Тетра-Системс, 2011. 368 с.
5. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: Методологія, архітектоніка, варіативність. [На матеріалах сучасної газетної публіцистики]: Монографія / За ред. В. Різуна. / Київ. нац. ун.-т ім. Тараса Шевченка. К., 2002. 392 с.

REFERENCES:

1. Galperin I. R. (1981) Tekst kak object lingvisticeskikh issledovaniy [Text as an object of linguistic studies]. Moscow: Nauka, 139 p.
2. Zahnitko A. P. (2008) Osnovy dyskursolohii. [Basics of discoursology]. Scientific-educational edition. Donetsk: DonNU, 195 p.
3. Pavliuk L. S. (2009) Tekst i komunikatsiia. Osnovy dyskursnoho analizu. [Text and communication. Basics of discourse analyses]. Lviv: PAIS, 76 p.
4. Plekhanova T. F. (2011) Dyskurs-analiz teksta: posobyie dlya studentov vuzov [Discourse analysis of the text: a textbook for university students]. Mynsk : Tetra Systems, 368 p.
5. Serazhym K. (2002) Dyskurs yak sotsiolinhvalne yavyshche: Metodolohiya, arkhitektonika, variatyvnist [Discourse as a sociolinguistic phenomenon: Methodology, architectonics, variability. On materials of modern newspaper journalism]. Monograph , Kyiv National University of Taras Shevchenko, 392 p.

*Стаття надійшла до редакції 26.07.2019.
The article was received 26 July 2019*